

СӨЗДІК - РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ

Гулжан Анарбекова

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті
«Өзбек тіл білімі» кафедрасының оқытушысы.**Аннотация:**

Сөздік - бір тілдегі лексикалық бірліктер жиынтығы ғана емес, ол өзінің мақсаты мен арналған адресатына байланысты бірнеше қызмет атқарады.

Түйінді сөздер: сөздік қор, тіларалық қатынас, лексикография, лексикалық бірліктер, терминология.

Аннотация

Словарь представляет собой не только набор лексических единиц одного языка, он выполняет несколько функций в зависимости от своего назначения и предполагаемого адресата.

Ключевые слова: лексика, межъязыковые отношения, лексикография, лексические единицы, терминология.

Annotation

A dictionary is not only a set of lexical units of one language, it performs several functions depending on its purpose and intended addressee.

Keywords: vocabulary, interlingual relations, lexicography, lexical units, terminology.

Барлық ғылым саласының жетістіктері де адам өмірінің, қоғамның қажеттіліктерін өтеуге бағытталатындығы ақиқат.

Алғашқы сөздік өзге тілдер сөздерін түсіндіру мақсатында ерте заманда жасалды. Грекияда б.з.б. V ғасырда, Үндістанда б.з. XII ғасырда ("Хемачандра"), Ресейде XIII ғасырдан бастап сөздіктер құрастырылды. Түркі халықтарының алғашқы сөздігі XI ғасырда жазылған Махмұт Қашқаридың "Диуани лұғат-ат-түрк" еңбегі саналады. Кейінірек екі тілді немесе көп тілді сөздіктер жасалды. Мысалы, араб-парсы, түрік-моңғол сөздерін салыстыру тұрғысынан Замахшаридың "Мұқаддимат әл-адаб" сөздігі (XII ғасыр), Әбу Хайянның "Китаб әл-идрак Ли-Лисан әл-атрак" атты қыпшақ тілінің грамматикасы мен сөздерінің жинағы (XIV ғасыр), Жамал әд-Диннің араб-қыпшақ сөздігі ретінде құрастырылған "Бұғат әл-мұштак" (XV ғасыр) еңбектері. Қазақ тілінің сөздіктері 1860 жылдардан бастап жарық көре бастады. Сөздіктің әлеуметтік қызметінің маңызды ерекшелігі: дерек көзі ретінде жылдам ақпарат алуға болады; сөздердің мағынасы мен дұрыс қолданылуы туралы нормативтік бағыт береді, т.б. Сөздік

жасаудың әдісін, теориясы мен тәжірибесін, технологиясын лексикография саласы зерттейді[1].

Жаратылыстану ғылымдарының мақсаты адамзаттың материалдық мұқтаждықтарын қамтамасыз етіп, тұрмыс тіршілігін жеңілдету мен заманға сай талаптарын қанағаттандыру болса, гуманитарлық ғылымдардың, соның ішінде тіл білімінің нәтижелері осы салаға қатысты жаңалықтар ашып, ғылыми бағыттар қалыптастырумен, тілді үйрету әдістемесіне негіз салумен қатар, белгілі бір ұлттың ықылым заманғы болмысынан ақпарат беретін сөздік қорының тарихын, бүгінгі-кешегі өзгерістерін таразылап қана қоймай, сол ұлттың этнолингвистикалық құндылықтарын, рухани байлығын тану мен танытуға, дүниетанымдық ұстанымдары мен философиялық тұжырымдарын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге қызмет етеді. Бұл қызметті атқаруда, әсіресе, тіл ғылымының лексикография саласының маңызы орасан зор. «Лексикография» термині қазіргі кезде негізінен төмендегідей мәнде қолданылып келеді: 1) сөздіктерді түзу принциптерін зерттейтін ғылым, сөздік жасау теориясы; 2) сөздік жасау ісі; 3) бір тілдегі сөздіктер жиынтығы; 4) бір елдегі сөздіктер жиынтығы (Ахманов О.С.Берков В.П.). Тіл білімінің лексикография саласы сөздіктер жасаудың теориясын, оның практикалық ерекшеліктерін, яғни теориялық лексикография лексикалық бірліктерді сұрыптау, сөзтізбенің көлемі мен сипаты, материалдарды орналастыру қағидалары, сөздік мақаланың құрылымы, сөздік анықтаманың түрлері, лексикалық бірлік туралы ақпарат т.б. сияқты мәселелерді зерттеу, сөздіктердің типологиясын жасау, лексикография тарихын ғылыми тұрғыдан зерделеу тәрізді кешенді мәселелерді зерттеумен айналысады. Ал практикалық лексикография сөздіктер жасауды, сөздік материалдарын жинақтау мен сақтауды мақсат етсе [1], оның нәтижесі сөздіктер мынадай қоғамдық маңызды қызметтер атқарады: 1) тіл үйрету; 2) ана тілді нормаландыру; 3) тіл аралық қатынас; 4) тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу [2]. Сондықтан лексикография ілімі тіл ғылымы саласындағы зерттеулер үшін маңызды болуымен қатар, қоғамның рухани өміріндегі құнды мәдени мұрасы - сөздіктердің ерекшеліктерін танытуға қызмет етеді.

Біздің бұл мақаламыз қазақ тіл білімінің лексикография саласының негізгі ұғымдары мен түсініктеріне қатысты аз-кем сөз қозғаумен қатар, аталған ғылыми-практикалық қызметпен, яғни лексикографияның тарихымен, теориясымен айналысып, өзіндік мектеп қалыптастырған филология ғылымдарының докторы, профессор М.М. Малбақовтың ғылыми қызметіне, теориялық тұжырымдарына арналмақ.

Малбақов Мырзаберген Малбақұлы 1955 жылы 5 мамырда Ақтобе облысында дүниеге келген. С.М. Киров (қазіргі әл-Фараби) атындағы Мемлекеттік университеттің филология факультетін үздік бітіріп, еңбек жолын Республикалық Кітап палатасы, Республикалық Кітап музейінде қызметтер атқарудан бастаған болашақ ғалымның нағыз ғылыми жолы Ғылым академиясының Тіл білімі институтына келгеннен басталады. Институтта аға лаборант, кіші ғылыми аға жетекші, бас ғылыми қызметкер баспалдақтарынан өткен ол бүгінгі күні қазақ тіл білімінің көрнекті ғалымдарының қатарынан орын алып отыр.

Профессор М. Малбақов Институттың тіл тарихы және диалектология бөлімінің меңгерушісі, институт директорының орынбасары қызметтерін, 2011 жылдан бастап

осы кезге дейін сол институттың директоры лауазымын абыроймен атқарып келеді. «Қазақ лексикографиясының тарихы (XVIII. 1917) тақырыбында кандидаттық, «Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері» тақырыбында докторлық диссертация қорғаған, яғни негізгі ғылыми бағыты лексикография саласы болған профессор М. Малбақов аталмыш пәнге: «Лексикографияның теориясы сөздік түзу тәжірибесін қорытып, жүйеге салады, сөздіктердің тарихи тұрғыдан қалыптасқан жанрларын жетілдірудің теориялық мүмкіндіктерін зерттейді. Сөздіктерді түзудің ұстанымдары мен әдіс тәсілдерін жасайды. Лексикографияның теориясындағы өзекті мәселе сөзтізбенің құрамы мен сөздік мақаланың құрылымы туралы. сөздіктердің типтері туралы ілім» [2]. деген анықтама бере келе, қазіргі сөздік түрлерін: «1) ағымдағы тіл сөздігі; 2) қазіргі заман тілі сөздігі; 3) ұлттық идеяға негізделген, тарихи ұстанымға құрылған сөздік» [2] деп бөліп көрсетеді.

Ғалым қазақ тіл білімінде алғаш болып лексикография саласының негізгі ұғымдарына анықтамалар беріп, олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін ажыратып береді. Мысалы, ғалымның: «Әлемдік лексикографиядағы тәжірибе бойынша, қазіргі тіл сөздігі өзінің хронологиялық шегі тұрғысынан тіл тарихындағы бір ғана тарихи дәуірді, соңғы дәуірді қамтиды. Ал ағымдағы тіл сөздігі болса, сол дәуірдің ішіндегі соңғы кезеңді ғана қамтиды. Аталған сөздіктердің жалпыхалықтық тілдің сөздігі түрінде де, әдеби тілдің сөздігі түрінде де жасалуы мүмкін. Бұл сөздіктің адресатына, авторлық идея мен мақсатқа байланысты». [2] деген тұжырымының ғылыми тұрғыдан да, практикалық жағынан да құндылығы жоғары.

Лексикография саласындағы еңбектерді негізге ала отырып, біз сөздік түрлерін әртүрлі параметрлері бойынша төмендегіше жіктеп отырмыз:

1) жанрлық сипатына қарай: энциклопедиялық; түсіндірме; тарихи; екітілді (көптілді) аударма; тіл үйренімдік; этимологиялық; аймақтық (диалектологиялық); синонимдік; антонимдік; омонимдік: салалық, екітілді (көптілді) анықтамалық, түсіндірме терминологиялық; тіркесімділік (сөз тіркестері); фразеологиялық; орфографиялық; орфоэпиялық; ономастикалық; грамматикалық; жиілік; керіәліпбилік; тақырыптық; жекелеген авторлар шығармаларының сөздігі; туынды сөздер сөздігі және т.б. Мұның ішінде түсіндірме сөздіктер жасалу мақсатына, көлеміне, сөздікте қамтылатын материалдың хронологиялық шегіне қарай: әдеби тілдің түсіндірме сөздігі, халық тілінің түсіндірме сөздігі, халық тілінің тезаурус сөздігі, түсіндірмелі энциклопедиялық әмбебап сөздік болып бөлінеді.

2) қолданымдық сипатына қарай: нормативті, академиялық (түсіндірме сөздіктер); пәнаралық, салааралық, жалпы, анықтамалық, нормативтік (бекітілген), баламалы (альтернативалы) (терминологиялық сөздіктер).

3) көлеміне қарай: толық (үлкен), орташа, қысқа (шағын, қалта сөздігі). 4) кезеңдерді қамтуына қарай: синхрондық, диахрондық. Мұның ішінде диахрондық сөздіктер перспективті, ретроспективті этимологиялық, ретроспективті тарихи-тіркеуші сөздік болып бөлінеді.

Лексикография саласының қарқынды дамуына байланысты тарихи бағыттағы сөздіктердің мынадай жаңа түрлері жасалуда: тарихи этимологиялық, тарихи-диалектологиялық, тарихи-этнографиялық, тарихи-аймақтық және т.б. [3].

5) құрастыру технологиясына қарай: кәдімгі (кітап түріндегі), автоматты (электронды). Кітап түріндегі сөздіктер көпшілікке етене таныс болса, қазіргі қазақ электронды сөздіктері, негізінен, аударма, салалық және жалпы терминологиялық сөздіктер болып келеді.

Лексикография саласының өзекті мәселелерінің бірі сөздік түзудің принциптері. Ғалымдар мұндай ұстанымдарды төмендегіше жіктеп көрсетеді: 1) хронологиялық тарихи ұстаным, 2) жиілік ұстаным. 3) логикалық ұстаным, 4) филологиялық ұстаным. Енді осы ұстанымдарға қысқаша сипаттама бере кетейік. Хронологиялық тарихи ұстаным XIX ғ. жаңалықтары мен кірме элементтерін қамтып, толық семантикалық құрылымдарды көрсету үшін пайдаланылса, жиілік ұстанымға мәтіндік материалдардың толық жиынтығы болған кезде ғана жүгінуге болады. Ал логикалық ұстаным дәстүрлі түрдегі сөздік үшін толыққанды ұстаным болып саналмайды. Өйткені тура мағынадан ауыспалы мағынаға дейінгі сипаттаудың логикасы үнемі үздіксіз дамып отыратын табиғи тілді шынайы объективті қарауға мүмкіндік бермейді. Сол себепті логика хронологиялық ұстанымды басшылыққа алуға болады. Сондықтан филологиялық ұстаным уақыт, кеңістік пен қоғам бойынша және әртүрлі жазба дереккөздердегі сөздердің эволюциясын сипаттауда негізге алынады [4]. Қазақ лексикографиясының мән-жайын терең зерттеген профессор М. Малбақов бұл саланың алдында тұрған ғылыми мәселелерді төмендегіше тізбектеп көрсетеді: сөздік түзудің басты ұстанымдарын, сөздікте қамтылатын негізгі параметрлер құрамын анықтау; сөздіктің нысанға, көлемге, адресатқа байланысты басты типтері мен жанрларына жіктеме жасау; аударма сөздік жасаудың басты ұстанымдарын, туыс тілдердің аударма сөздіктерін түзудің өзіндік ерекшеліктерін анықтау; ареалдық және аймақтық, елтанымдық біліктерді ашудың, тілтанымдық, мәдениеттанымдық, елтанымдық құндылықтарды лексикографиялаудың заңдылықтарын белгілеу; оқу сөздіктерінің құрамы мен құрылымын айқындау; лексикографиядағы норма мен нормативтілік мәселелерін саралау; жергілікті қолданыстағы және аймақтық лексикаға жататын сөз құрамын, халықтық кәсіби лексиканы, ескі және жаңа сөз қолданыстарды, кітаби, кірме лексиканы, ғылыми терминологияны ауызекі сөйлеу тілі элементтерін, фразеологизмдерді, туынды, көмекші және күрделі сөздерді, жалқы есімдерді және т.б. лексикографиялаудың жолдарын, әдіс-тәсілдерін нақтылау және т.б. [4].

Қазіргі кезде сөздіктердің түрлері өте көптеп кездеседі. Профессор М. Малбақов солардың ішіндегі қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінің құрылымын жетілдіру ісінде әмбебаптандыру жолын тандаудың, яғни ауызекі және жазба әдеби тілдің, ғылым тілінің (әсіресе қазақ филологиясының), ғылыми-техникалық шығармалар тілінің, баспасөз тілінің, актив типті сөздіктер жасау қажеттігін баса айтады: «Себебі бұл жол түсіндірме сөздікті елдің ішіндегі және сыртындағы халыққа жалпылама көпшілікке түрлі әлеуметтік, кәсіби топ өкілдерінің бәріне түгелдей күнделікті қажетті кітапқа, шын мәніндегі «Халық кітабына», ағылшын сөздікшісі М. Матьюз айтқандай, «мұқаба ішіндегі кітапханаға айналдыру» [5].

Бұндай әмбебап типтегі сөздікке ғалым былайша сипаттама береді: «Сөздіктің бұл түрі өз бойында тіл білімінде түзілген салалық сөздіктердің (орфографиялық, орфоэпиялық,

этимологиялық, тарихи, диалектологиялық сөздіктер, сөз тіркесі сөздігі, кірме сөздер сөздігі, синонимдер мен антонимдер сөздігі, т.б.) қасиеттерін жинақтайтын сөздік (5).

Сөздік - бір тілдегі лексикалық бірліктер жиынтығы ғана емес, ол өзінің мақсаты мен арналған адресатына байланысты бірнеше қызмет атқарады.

Қазіргі қазақ тілі лексикасын меңгеру үшін қазақ тілінің сөздік құрамындағы сөздерді зерттеп, олардың стильдік айырмашылықтарын білу керек. Ол үшін қазақ тілінің сөздіктерімен пайдалана білу қажет. Сондықтан ең алдымен сөздік деген не екенін, олардың қандай-қандай түрлері болатынын ашу керек.

Сөздік деген термин — басында бір-ақ мағыналы атау болғанымен, қазір түрлі мәнді, кең мағыналы сөз. Бұл жалпы мағынада сөздік қор деген ұғымды да түгел қамтиды. Мұны көне түркі тілдерінде лұғат деп те атаған. Сөйтіп, сөздік дегеніміз — белгілі бір тілдің сөздік құрамындағы жалпы я белгілі бір саладағы жеке сөздердің алфавиттік тәртіппен тізіліп, жүйеге түскен түрі[6].

Сөздік кітап болып, басылып шығуы да, қолжазба ретінде көшіріліп, тарауы да мүмкін. Мұндай сөздіктердің жинақты аты — лексикография деп алынады.

Лексикография грекше - жазамын деген екі сөздей жасалған. Мұның мағынасы бір тілдегі сөздерді жинап, құрастырып, жүйеге (системаға) келтіріп, сөздік етіп шығару деген болады. Қазіргі күнде бұл термин бір тілдің түрлі сөздіктерінің жайлы жинағы деген ұғымда қолданылады. Ерте кездегі әдебиетте мұны кейде глоссарий деп атаған (тарихи-ғылыми әдебиеттерде кездеседі). Глоссарий деген сөздің мәні — қиын сөздердің комментарийлы тізімі деген мағынаны білдіреді, сондықтан оны — көнеріп, сирек кездесетін сөздердің түсіндірмесі деген дұрыс, өйткені оған жалпы халықтық сөздердің көбі енбейді, көлемі шағын, сан жағынан аз, көбінесе көнеленген текстерді түсіндіруге ғана арналған шолақ көмекші құрал болған [6]. Солай екен, Мырзаберген Малбақұлының тіл білімінің көрнекті өкілі ғана емес, тіл саясатына қатысты ойларымен көзге түскен.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. А., 1993.
2. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикографиясы. А., 1988.
3. Байкабилов У., Дуйсабаева Д. Қазіргі қазақ әдеби тілі. Т., 2015.
4. Дуйсабаева Д. Қазіргі қазақ әдеби тілі. Т., 2021.
5. Хасенов Ә. Тіл білімі. А., 2007.
6. Хасенов Ә. Тіл білімі. А., 2003.
7. Ernazarova, G. O., Mukaddamovna, K. Z., Valievna, Q. I., & Bolatbekovich, K. A. (2022). The need to study pedagogical professional thinking. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 5, 95-98.
8. Ibrohimov, F. A., & Kabirova, Z. M. (2021). Inklyuziv ta'lim va yangicha pedagogik yondashuvlar. *Academic research in educational sciences*, 2(CSPI conference 1), 567-571.

9. Кабирова, З. М. (2022). АХБОРОТ-ТАЪЛИМ МУҲИТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН АРАЛАШ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ. INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL, 3(10), 20-23.
10. Каримов, Б. З. (2020). Рақамли далиллар категориясининг илмий-назарий масалалари. Илмий мақола–Т.: TDYU Yuridik fanlar axborotnomasi–Вестник юридических наук–Review of Law Sciences, 5, 168.
11. Mamanovych, A. L., & Sharofiddin o'g'li, B. S. (2022). ENVIRONMENTAL BEHAVIOR CHANGE AND STUDENTS'ENVIRONMENTAL ATTITUDE. ResearchJet Journal of Analysis and Inventions, 3(12), 140-144.
12. Mamanovich, A. L. (2022). PEDAGOGICAL PROPERTIES OF ENVIRONMENTAL EDUCATION AND EDUCATION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS. Open Access Repository, 8(12), 624-627.
13. Кадырова, З. З. (2021). Некоторые комментарии к интерпретации и противопоставлению аспектов терминов перефразирование и перифраз. Теоретическая и прикладная наука, 1(6), 486-489.
14. Qodirova, Z. Z. (2019). Perifraza obrazli idroq mahsuli. Ilm sarchashmalari, 1(1), 54-57.
15. Bazarova, E., & Kadirova, Z. (2020). Practical knowledge of the stone names in linguistics. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(1), 178-181.